

י' הראל, ב'ספינות של אש' למערב: תמורות ביהדות סוריה בתקופת הרפורמות העות'מאניות 1880-1840

Review by: צבי זוהר

Zion / ציון, Vol. (תשס"ה), (ע), חוברת ג, pp. 417-423

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70036910>

Accessed: 28/11/2011 02:57

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

ירון הראל, ב'ספינות של אש' למערב: תמורות ביהדות סוריה בתקופת הרפורמות העות'מאניות 1840-1880, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ג, 406 עמ'

המאה הי"ט הייתה תקופה של מפנה לרובן המכריע של קהילות ישראל באירופה, וראשיתו של מפנה לרבות מקהילות ישראל בארצות האסלאם. לחוקרי תקופה זו מזוונים ארכיונים עשירים, ספרות נוסעים וספרות רבנית, לצד מחקרים על היבטים שונים של ההיסטוריה הכללית. ניתן היה לצפות אפוא שחוקרים יקדישו מונוגרפיות רבות לחקר תולדות ישראל בארצות הליבה של האימפריה העות'מאנית במאה הי"ט, תוך התבססות על החומר התיעודי והמחקרי הרב העומד לרשותם. ואולם לא כך הדבר.¹ מחקרו של ירון הראל ראוי אפוא להערכה לא רק בזכות מעלותיו העצמיות, שעליהן נעמד בהמשך, אלא גם בהיותו דוגמה לכתיבה מחקרית ראויה על יהודי המזרח התיכון במאה הי"ט.

כותרת הספר, "בספינות של אש" למערב, היא על שם סופר: הספר מסתיים בשנת 1880 ואילו הגירה של ממש מערבה של יהודים מסוריה החלה רק בראשית שנות השמונים של המאה הי"ט. עם זאת הספר מציג את יהדות סוריה לאורך שנים ארוכות (1840-1880) כסוגיה העומדת בפני עצמה, ומעלה תמונה מאוזנת של קהילה עתיקה בעידן של תמורה.

הספר נחלק לארבעה 'שערים', הבוחנים נושאים שונים בחיים היהודיים בסוריה:² החיים היהודיים הפנימיים; מעמד המשפטי של היהודים; יחסים דתיים בין רוב למיעוט; והפנייה לעבר המערב. מטבע הדברים, חלוקה זו איננה מוחלטת, שכן החיים היהודיים הפנימיים הושפעו ממעמד המשפטי של היהודים, מהיחסים עם השכנים הלא-יהודים וממגמות של התמערבות. ואולם המחבר מצליח לשמור על מיקוד ברור בכל אחד מן השערים הללו.

1 על יהודי מצרים במאה הי"ט כתב פרופ' יעקב לנדאו מונוגרפיה לפני שלושים וחמש שנה, והיא בבחינת יצירה חלוצית אשר פרצה דרך חשובה אף שלא נשענה על מלוא המקורות. ראו: J.M. Landau, *Jews in Nineteenth-Century Egypt*, New York 1969. על יהודי עיראק במאה הי"ט לא נכתב מחקר המבוסס כראוי על מקורות ארכיוניים או על מקורות מחקריים כלליים. כך הדבר גם לגבי יהודי תורכיה בתקופה זו. חיבורו המקיף של שאו (S.J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York 1991) מקדיש פרק אחד בלבד לשנים 1800-1923, אינו מתייחס למקורות רבניים ואינו מסתייע ביצירה המקיפה בספרות-יהודית. כמו כן, הוא נוקט גישה לא-מאוזנת בכל הקשור ליחס העדות האחרות כלפי היהודים. מדבריו מצטייר ששנאת יהודים ותקיפתם הייתה תופעה נוצרית מובהקת ואילו יחסי מוסלמים-יהודים היו טובים. המעיין בשפע החומר שמביא הראל יתקשה להסכים לקביעה זו. בספרו של ר' דה פליצה, 'יהודים בארץ ערבית: יהודי לוב בין קולוניאליזם, לאומיות ערבית וציונות 1835-1970', תל אביב 1980, מיקדש רק פרק אחד לכל התקופה של 1835-1911, ואף הוא אינו מבוסס על מקורות מגוונים כמו מחקרו של הראל.

2 על הגדרת המרחב הגאוגרפי שבו הוא עוסק, מסביר הראל (עמ' 32): 'הגדרת תחומה הגאוגרפי של סוריה לצורכי מחקר זה עושה שימוש בחלוקה האדמיניסטרטיבית העות'מאנית לצורך הכללתה של [קהילת] אורפה בתחומי סוריה, אך מלבד זאת מתעלמת מגבולות התיחום שבין הוולאיות וחופפת בעיקר את תחום הקהילות היהודיות המגדירות עצמן סוריות' (הדגשה שלי). ואולם, אין המחבר מציין כיצד נודע לו אם קהילה זו או אחרת מגדירה עצמה סורית. התודעה של יוצאי הקהילות וצאצאיהם, לאחר איחודה המדיני של סוריה תחת המנדט הצרפתי, לא תוכל לשמש ראיה לנדון זה.

בשער הראשון סוקר הראל בפירוט את המקורות על האוכלוסייה היהודית של סוריה בתקופה הנדונה, ומסיק כי בשלהי התקופה הנחקרת לא היו בסוריה יותר מעשרים אלף יהודים.³ לאחר מכן הוא מציג את הריבוד הפנימי בקהילות: אליטות של ממון, של ייחוס ושל תורה. זו האחרונה מחולקת לרבדי משנה, והראל מצביע על היחסים בין חכמי התורה לבין בעלי הממון ועל התדרדרות מצבם של תלמידי החכמים לאחר המשבר הכלכלי של אמצע שנות השבעים, שהועצמה בעקבות התמורות במשטר העות'מאני (תמורות הנדונות בהרחבה בשער הבא). בדיון על התמורות במעמד של תלמידי החכמים ניכר היטב השילוב שעושה המחבר בין מגוון המקורות ובכללם ארכיון החכם באשי של האימפריה העות'מאנית, שאותו חשף הראל עצמו.⁴

מכאן עובר הדיון לנשים: מעמדן, תפקידן, השכלתן, וההבדל הניכר שבין נשות המעמד הגבוה לבין שאר הנשים בחברה היהודית. נשות המעמד הגבוה התלבשו בסגנון אירופי אופנתי וחושפני, השתתפו במסיבות ובקבלות פנים בבתי קונסולים אירופיים, רכשו השכלה ואף נחשבו בעלות יכולת שיחה בענייני אמונות ודעות.⁵ הראל משער כי נשים אלה מסמנות מגמה במעמד האישה אשר הקיפה בהמשך המאה גם נשים יהודיות נוספות בסוריה, וכותב: 'צריך לייחס משקל רב להשפעתן של המשפחות העשירות והאירופאיות בעלות האוריינטציה המערבית הן בדמשק הן בחלב, על תחילתן של תהליך ההתקדמות בתחום מעמדה של האישה היהודית בסוריה'. אם בחלב היו המשפחות בעלות המאפיינים המערביים 'פראנקוס' ממש, היינו, מי שאבותיהם היגרו מאיטליה לחלב במאה וחמישים השנים הקודמות, הרי שבדמשק היו העשירים בני משפחות ותיקות מצאצאי מגורשי ספרד, ואף על פי כן התנהגו כבר בראשית המאה ה'ט' בסגנון אירופי למדי. האם אפשר שאלטיה דמשקאית זו יכלה להרשות לעצמה זכות עושרה לשמר סגנון 'ספרדי' – בת קול לספרד שלפני הגירוש – גם בפאתי מזרח? או שמא אין כאן אלא השפעות של המודרנה האירופית בת הזמן? המחבר דן הרבה יותר באלטיה החלבית מאשר באלטיה הדמשקאית, כך שקשה לאמת או להפריך אפשרויות אלה.

על מקורותיהן הכספיים של האליטות שבחלב ובדמשק, בין בסחר הבינארצי והפנים ארצי, בין במתן הלוואות לגורמי ממשל וללקוחות פרטיים, דן הראל בהצלחה רבה בחלק הבא של שער זה, על רקע המהומות בכלכלה ובמשטר המוניטרי העות'מאני בסוריה ובאימפריה כולה בתקופה הנדונה. הוא משלב בצורה משכנעת מידע ממקורות שונים עד למאוד: מאמרים מחקריים, עיתונות התקופה,

3 כפי שטוען מקארתי, באופן משכנע לטעמי, המפקדים העות'מאניים – ולא דיווחי נוסעים או כל אומדן אחר – הם הבסיס האמין היחיד לקביעת גודל האוכלוסייה במחוזות האימפריה, והאוכלוסייה היהודית בכלל זה. ראו: J. McCarthy, 'The Population of Ottoman Syria and Iraq, 1876–1914', *Asian and African Studies*, XV (1981), pp. 3–44; idem, 'Jewish Population in the Late Ottoman Period', *The Jews of the Ottoman Empire*, ed. A. Levi, Princeton, NJ 1994, pp. 375–397. לפיכך רשאי היה הראל להסתמך ללא היסוס על המידע שהוא מביא בעמ' 44, ולקבוע שהאוכלוסייה היהודית הייתה פחותה במידה ניכרת מעשרים אלף נפש.

4 כך, למשל, הקביעה כי הממשל העות'מאני החל לדרוש מהחכמים תשלום מסים על נכסי דלא ניידים נסמכת בלעדית על ארכיון זה. ראו: עמ' 58, הערה 82.

5 הראל שב ומוכיח נשים אלה אגב אורחה בעמ' 257, בדיון המוקדש ל'חזירת המודרניזציה'. בשני המקומות אין הוא מתייחס לשאלה, כיצד זכו בנות יהודיות להשכלה לשונית ותרבותית שאפשרה להן ליצור שיחה אינטליגנטית עם אורחים אירופים.

ארכיונים בריטיים וצרפתיים, ספרות רבנית נדפסת ומקורות רבניים בכתב יד. לאחר מכן הוא דן, אם כי ביתר צמצום, במגוון המקצועות של בני המעמדות הכלכליים הנמוכים. בדיון על ההנהגה והמשטר בקהילות מציג הראל בין השאר תמונה בוטה של תלות ההנהגה הדתית בדמשק בגבירים שממנו את פעילותה. כך, למשל, כאשר התברר לבני משפחת פרחי כי רב הקהילה יעקב ענתיבי עומד לפסוק נגדם בעניין משפטי מסוים, הם גרמו לכך שהשלטונות יאסרו אותו (עמ' 86), וכך נהגו גם ביחס לרבנים שבאו אחריו (עמ' 88). המחבר משרטט כאן לראשונה את שלשלת החכמים שכינהו כרבנים ראשיים בדמשק בתקופה הנדונה (עמ' 93, הערה 196). בחלב היו הרבנים הראשיים פחות תלויים בפטרונים עתירי ממון, אבל אף בה לוותה המשרה במתחים ובתככים פוליטיים ניכרים. עם זאת, מערכת היחסים הסבוכה בין הגבירים לרבנים לא העיבה על מעמד החכמים בעיני הציבור הרחב, ובתי הדין של הקהילות נהנו מסמכות גדולה בעת שבאו להכריע בדיני ממונות ובענייני המעמד האישי. דא עקא, הרפורמות באימפריה העות'מאנית עתידות היו לפגוע באוטונומיה השיפוטית היהודית (כפי שמתברר בשער הבא). הראל דן גם במקורות המימון הפנימיים של קופות הקהילה ובסעיפי התקציב שלהן.

לדיון נרחב זוכה נושא החינוך. הראל מתאר את הרמה התורנית הגבוהה שהייתה בשתי הקהילות הגדולות בראשית התקופה, ואת ההידרדרות האטית בדמשק למן שנות השישים ואילך, לצד המשך הפעילות התורנית בחלב עד לשלהי שנות השבעים. הוא מביא מקורות רבים – הן רבניים הן מארכיון כ"ח – המבססים את הקביעה שההנהגה הוותיקה בסוריה, הן הרבנית הן הממונית, תמכה בהתלהבות בהקמת מוסדות לימוד מודרניים של חברת כל ישראל חברים. מקצת הרבנים התהדרו בידע בתחומים שונים של השכלה כללית, כיאות לממשיכי המסורת התרבותית היהודית-הספרדית. לדוגמה, הרב מנשה סתהון, שנולד בראשית המאה ה'ט, מצטט ביצירתו 'דברים משל סוקרטס, סולון, אריסטו, אפלטון ופילוסופים אחרים' (עמ' 122, הערה 313). לפיכך, כותב הראל, 'הגיישה המקובלת כאילו עיינה שכבת תלמידי החכמים בסוריה את כ"ח מראשית דרכה נובעת מאנכרוניזם מובהק' (עמ' 122), ואף 'אין סימוכין לקביעה כי רוחות ההשכלה לא חדרו לקהילות סוריה לפני ראשית המאה ה'20' (עמ' 123). בחלק הבא של השער הראשון מצביע הראל על אחת התוצאות של 'רוחות ההשכלה': הניסיון להקים קהילה רפורמית בחלב בשנת 1862 – תופעה חריגה ביותר, ולמיטב ידיעתי יחידאית, בכל ארצות האסלאם. הראל התייחס בפירוט רב לאירוע זה במאמר נפרד,⁶ ולדעתו הוא נבע מהתנהגותם השמרנית התקיפה של חכמי חלב. מבלי למעט בחשיבות הפרשה, אני סבור שלשמרנות הלוחמת של חכמי חלב יש יסודות חשובים נוספים. עוד יש לציין, שלמרות פרשה מסעירה זו לא נגררו חכמי חלב לעמדה אנטי השכלתית, שהרי שנים מעטות לאחר מכן (1869) היו הם בין ראשי התומכים בהקמת בית ספר מודרני של כ"ח בקהילתם, כפי שציינו לעיל. יש אפוא הבדל בולט בין תגובת חכמי חלב לאיום של הרפורמה⁷ ובין תגובת המנהיגות השמרנית-האורתודוקסית-האירופית, שראתה את הרפורמה כפרי ההשכלה ושללה עקב כך כל ניסיון לתיקונים בחינוך המסורתי.⁷ יתר על כן, גם בחלב, ובוודאי

6 "הראל, 'תסיסה רוחנית במזרח – יסודה של קהילה רפורמית בחלב בשנת 1862', *Hebrew Union College Annual*, 63 (1992), חלק עברי, עמ' יט-לה.

7 ראו למשל את הדרשה שנשא החת"ם סופר בשנת 1811, כאשר ביקשו משכילים לפתוח בית ספר יהודי בפרסבורג. ראו: דרשות החת"ם סופר, קלויזנברג תרפ"ט, דרוש לפרשת בשלח.

בדמשק, כפי שמציין הראל (עמ' 124), לא נבעה התרופפות המסורת בחיי היומיום מאימוץ ערכים ואידאולוגיות אירופיים, אלא מתהליך סטיכי של 'עיגול פינות' ('בהפקירא ניחא להו'), שהתאפשר עקב החלשת כוח הכפייה של רשויות הקהילה – מעין מה שתיאר עזריאל שוחט ביחס ליהודי מרכז אירופה מאה שנה ויותר לפני ראשית עידן ההשכלה.⁸

לתמורות במעמד המשפטי של רשויות הקהילה ושל בתי הדין מיוחד ירון הראל את השער השני של חיבורו. שער זה חורג מעבר להגדרה של מעמד המשפטי של היהודים חריגה חשובה וראויה לציון. אם הטיפול הסטנדרטי בנושא 'המעמד המשפטי' מציג בפני הקורא את הוראות החוק ואת ההנחיות המנהליות וההסדרים הבירוקרטיים למימוש החוקים השונים, הרי שהראל אינו מסתפק בכך. עם המעמד המשפטי המוצהר והרשמי הוא מציג גם את המציאות הנורמטיבית 'בשטח', ומעמיד את הקורא על הפער העמוק שבין הלכה משפטית עות'מאנית למציאות בסוריה במאה הי"ט. כך, לדוגמה, התנטימאית קבעו שוויון משפטי בין כל הדתות, ואילו הצרת צעדיהם וחופש פולחנם הדתי של המיעוטים נמשכה כל התקופה. החוק אסר לאסלם בכפייה או בפיתוי ובלא שהמבקש להמיר ייפגש עם ראשי עדתו הדתית כדי שיוכלו לשכנעו להימנע מכוונתו, 'ואולם בפועל, פעולות חטיפה של ילדים יהודים ושכנועם לבוא תחת כנפי האסלאם נמשכו עד לשנות השבעים. בד בבד, המשיכו הרשויות, בדרך כלל, למנוע מבאי כוח העדות הלא-מוסלמיות את זכותם לנסות ולשכנע את בן דתם העומד להמיר את דתו לחזור בו מהחלטתו' (עמ' 148). תהליך דומה חל ביחס להנחיות לשלב נוצרים ויהודים במועצות המנהליות (מג'לס): נוצרים ויהודים אמנם מונו, אך סבלו מהשפלות כה בוטות מצד 'עמיתיהם' המוסלמים ומצד הוואלי, עד שפרשו מן המועצות לאחר זמן קצר מחשש לחייהם (עמ' 149–154). ממצאים מעין אלה טופחים על פניהם של חוקרים כגון סטנפורד שאו, אשר התווה את מהלך התנטימאית על בסיס עיון בתחיקה ובצווים העות'מאניים בלבד, ולא התייחס בדרך כלל לבדיקת דרכי היישום של הנחיות אלו.

הפער בין הלכה למציאות שרר לא רק במנהל העות'מאני אלא גם בבתי המשפט לסוגיהם. המוסלמים הצרו את צעדיהם של אותם בתי דין שבהרכבם היה רוב לבני החסות, ואילצו את חברי בתי הדין הללו לפסוק על פי דיני האסלאם ולא על פי החוק הרשמי (עמ' 154–155). כמו כן היהודים והנוצרים לא יכלו לקוות ליחס שוויוני מצד כוחות הביטחון, חיילים ושוטרים, והללו לא מנעו בדרך כלל התנהגות עוינת של מוסלמים כלפי בני החסות, התנהגות שהפכה שגרתית למדי. למרות הרפורמות שנחקקו דהיורה, סבור הראל כי בתי הדין העות'מאניים לא נהגו יחס שוויוני כלפי לא מוסלמים. הוא חלוק בכך על אלקטן שקבע, על פי בדיקת מסמכי בית הדין השרעי עד שנת 1860, שבדרך כלל עשו בתי משפט אלה צדק עם היהודים.⁹ הראל משער שהאפליה נהגה רק כאשר אחד הצדדים היה מוסלמי והאחר בן חסות, אך כאשר שני הצדדים היו לא מוסלמים, התנהל המשפט בלא אפליה (עמ' 165). למרות כל האמור, עם הזמן החלו התמורות לחלחל מבירת האימפריה אל המחוזות. כך, למשל, באמצע שנות החמישים בוטל מס הג'זיה שהוטל על בני החסות, אשר היה אחד הסמלים לנחיתותם.

8 ע' שוחט, עם חילופי תקופות, ירושלים תשכ"א.

9 N. Al-Qattan, 'Dhimmis in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination', *International Journal of Middle Eastern Studies*, XXXI (1999), pp.

ביטוי לתחושת היהודים בעקבות ביטול המס מצוי בדברי הרב אברהם דיין מחלב: 'בימים האלו, שנתישבו המלכויות בכל מקום, וכל אותו המס נתבטלה, וכל העולם יושבים בריחוק והצלח' (עמ' 176). מס הג'זיה נחשב בין השאר כתמורה של לא מוסלמים בעד החסות המוסלמית, ובפרט עבור הגנת הצבא עליהם. עם ביטולו, אך טבעי היה שכל נתיני הסולטאן יתגייסו ויילחמו יחדיו בשורות הצבא העות'מאני. בדיונו על עניין זה מעמיד הראל את הקורא על ההבדל העמוק שבין האתוס הציבורי ששרר באירופה של המאה ה-19 לבין האווירה באימפריה העות'מאנית. באירופה הייתה זו תקופה של התעוררות לאומית ופטריוטית, ושירות צבאי נתפס לא רק כחובה אלא גם כזכות של האזרחים – ביטוי של נאמנות לעם ולמדינה. יהודים שחתרו לאמנציפציה השתדלו להפגין את מחויבותם על ידי שירות צבאי, ואילו לא יהודים ראו בשירות הצבאי של יהודים הוכחה להשתלבותם הפטריוטית. באימפריה העות'מאנית היה המצב שונה לגמרי: אוכלוסיית הרוב ראתה בגיוס גזרה קשה והתנגדה לגיוס צבאי של בניה, ובד בבד התייחסה בעוינות לשירות צבאי של לא מוסלמים ולאפשרות של לחימה שכס-אל-שכם עם כופרים נושאי נשק. ה'פתרון' היה שלמעשה לא גיוס יהודים לצבא, אך במקום זאת שילמו את 'מס חליפי החיל', כתמורה כספית על אי גיוסם. מס זה החזיר אפוא את הג'זיה (עמ' 176–182). גיוס חובה של לא מוסלמים לצבא התבצע בפועל רק לאחר מהפכת התורכים הצעירים בשנת 1908, והדבר גרם ליהודים רבים להימלט מן הגיוס על ידי הגירה אל מעבר לים.¹⁰

הדו-ערכיות שבה התייחסו בעלי המשרות השלטוניות לרעיון השוויון בין מוסלמים ללא מוסלמים העביר ליהודים מסר מבלבל. הם השתדלו להפגין נאמנות רבה לממשל ולסולטאן, אך חששו בדרך כלל לתבוע את השוויון שהיו זכאים לו באופן רשמי בעקבות התנטימאט. לפי ניתוחו של הראל, צניעות-הצטננות זו מנעה מן היהודים את עיקר שבט אפם של המוסלמים מתנגדי התנטימאט, והללו הפנו את זעמם בראש ובראשונה נגד הנוצרים המקומיים ולא נגד היהודים.

על היחסים בין העדות הדתיות בסוריה של המאה ה-19 עומד המחבר בשער השלישי של ספרו. אחת השאלות שמעלה הראל היא ההתעלמות של כותבים מוסלמים בני הזמן מכל התייחסות ליהודים תושבי סוריה – אם לטובה ואם לרעה; היהודים היו 'שקופים' בעיני כותבים אלה (עמ' 196). לאחר סקירה וניתוח של היבטים מגוונים ביחסי יהודים-מוסלמים, הוא מסיק שעקב אי יכולתו של הציבור המוסלמי הרחב להסכין למעמד שוויוני של לא מוסלמים, נטה הציבור לאחת משתי התייחסויות דיכוטומיות: משטמה ותוקפנות כלפי לא מוסלמים המפגינים תודעה והתנהגות של שוויון, או בוז והשפלה כלפי לא מוסלמים המצטנעים ונמנעים מהפגנת שוויוניות. היהודים השתייכו לקבוצה השנייה, ולפיכך 'נזכחות היהודים לא נתפסה מעולם כאיום על החברה הערבית-המוסלמית ואפילו לא כמטרד' (עמ' 219). לדעתו, הדבר מסביר גם את 'חידת התעלמות הסופרים המוסלמים מן היהודים'.

המידור החברתי הברור בין יהודים לבין מוסלמים היה לשביעות רצונם של שני הצדדים: היהודים אמנם הפנימו סממנים תרבותיים והתנהגותיים רבים של החברה הסובבת (עמ' 198–204), אך אף צד לא שאף להתבוללות של היהודים בקרב אוכלוסיית הרוב (בניגוד לאירופה). לא כך הדבר באשר

10 על כך ראו, בין השאר: צ' זוהר, 'קהילות ישראל שבסוריה, 1880–1918', פעמים, 44 (תש"ן), עמ' 84. בהערה 21, שם, עמדתו על ההבדל בין הפרשנות של האליאנס להכרזה על חובת הגיוס לבין פרשנות יהודי סוריה עצמם להכרזה זו. בהמשך הספר מעיר גם הראל על כך (עמ' 325, הערה 219). לעומת זאת שאו (לעיל, הערה 1), עמ' 231, כותב כי היהודים הגיבו בהתלהבות לצווי הגיוס (responding enthusiastically to the general mobilization decrees).

ל'התבוללות' על ידי המרת דת: הן מוסלמים הן נוצרים השתדלו, באופנים שונים, לעודד יהודים להמיר את דתם. ואמנם, היו מקרים של התאסלמות – או התנצרות – מרצון, אך הם לא חרגו ככל הנראה מן השיעורים הנמוכים של המרות הדת גם במאות השנים שלפני כן.¹¹ אם כן, היחסים הבין עדיים בסוריה של המאה ה'ט' הוסיפו להתאפיין כיחסים בין עדות דתיות. באופן פרדוקסלי ניתן לומר, שעליית קרנם האזרחית של הנוצרים בעקבות התנטימאט היא שהעניקה להם עוז ותעצומות להחריק את ביטויי השנאה הדתית כלפי היהודים. עלילת הדם המפורסמת של דמשק בשנת 1840 הייתה הראשונה בשרשרת ארוכה של עלילות דם שפרצו בין השנים 1840–1860 (עמ' 223).

אכן, התעוזה שחשו הנוצרים הובילה לא מעטים מהם להעניק ביטוי פומבי הפגנתי לטקסי דתם, והתנהגות זו עוררה תגובות מוסלמיות נועזות, שלעיתים הפכו לפרעות שלוחות רסן. השיא היה ביולי 1860, כאשר מוסלמים טבחו בנוצרים של דמשק והתעללו בהם. יהודים רבים ראו בכך נקמה שמימית על עלילות הדם ושמתו לאידם של הנוצרים. ביטוי 'נמליך' לתחושותיהם מצוי בשיר שחיבר הרב שלום מהאדיב, המגלה שביעות רצון מכך ש'דמם לארץ שפכו, ערלותיהם חתכו, לתוך פיהם ערכו....' (עמ' 236). האם היהודים נטלו חלק בהתפרעויות? הראל נוקט עמדת ביניים בין אלו הסבורים שיהודים השתתפו בהן בפועל לבין אלו הסבורים שלא הייתה להם כל נגיעה לפגיעה בנוצרים. לדעתו, לא סביר שיהודים אכן אחזו בנשק, אם כי הם בוודאי נהנו מן השלל וסחרו בו. הקורא במקורות שמצטט הראל מתרשם שאף אחת מן העדות הדתיות בסוריה לא התאפיינה בעדינות נפש, ונכון נהג הראל בכך שלא ניסה לטשטש את תחושותיהם ואת התנהגותם של היהודים בני הזמן.

לקראת סיום השער השלישי מעורר הראל שאלה החורגת במקצת ממסגרת הזמן המוצהרת של החיבור: האם התודעה הלאומית הסורית, שהחלה מבצבצת בסוף המאה ה'ט', יצרה בסיס משותף לבני עדות דתיות שונות, כפי שקרה באירופה של אותם הימים? הוא משיב על כך בשלילה, אך ייתכן שדעתו נחרצת מדי. מכל מקום, בראשית המאה הכ' אכן היו יהודים צעירים בסוריה (לפחות בדמשק) שהזדהו עם ערכים ועם תפיסות של ההתעוררות התרבותית-הלאומית הסורית-הערבית.¹²

השער הרביעי והאחרון של הספר נושא את הכותרת 'עם הפנים למערב'. עם זאת, חלק ניכר מתוכנו עוסק בסוגיות 'הפוכות': ההתעניינות של מדינות אירופיות ושל יהודים אירופים במצבם ובמעמדם של יהודי סוריה, ושאיתם של יהודי סוריה לרתום גורמים אלו לקידום ענייניהם המקומיים (עמ' 258–324). לקשרים עם קהילות אירופה מקדיש המחבר מעל עשרים עמודים (עמ' 302–324). לעומת זאת, אין כלל דיון בקשרים שבין יהודי סוריה לבין שאר קהילות ישראל שבארצות האסלאם, אף שמהערת שוליים ארוכה (עמ' 303, הערה 153) עולה, שהראל מודע היטב לקיומם של קשרים אלה, שללא ספק היו נרחבים הרבה יותר מן הקשרים עם קהילות אירופה. חבל שלנושא 'חדירת המודרניזציה לקהילות' מוקדשים ארבעה עמודים בלבד (עמ' 255–258). עם זאת, בעמודים אלה הובא חומר רב עניין שיש בו כדי להפריך את התפיסה של מקצת החוקרים, שיהודי סוריה בתקופה זו היו

11 על המרות דת של יהודים באימפריה העות'מאנית עמדה לאה בורנשטיין-מקובצקי בכמה מאמרים, ובכללם: 'המרת דת בחברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאה התשע-עשרה', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, 2, 'ירושלים תשנ"ד', עמ' 130–134; הנ"ל, 'מומרים יהודים לאסלאם ולנצרות באימפריה העות'מאנית במאות ה-16 וה-18', חברה ותרבות – יהודי ספרד לאחר הגירוש, בעריכת מ' אביטבול, ג' חזן-רוקם וי"ט עסיס, ירושלים תשנ"ז, עמ' 3–29.

12 מצוי בידי מאמר בכתובים על עניין זה.

מנותקים מהשפעות אירופיות וממידע על המתרחש באירופה בכלל ובקרב יהודיה בפרט. אם אפילו בעיירה קטנה כאורפה נטשו יהודים נוהגי סעודה מזרח תיכוניים ואכלו בכלי שולחן מערביים (עמ' 257), קשה לטעון שיהודי סוריה היו מנותקים לחלוטין מן הציוויליזציה האירופית. נתונים אלה מעלים שאלות מעניינות על אודות המסגרת התרבותית שהפעילו מגורים שונים בתוך היהדות הסורית: מה לאמץ ומה לדחות מתוך ההשפעות האירופיות.

העמודים האחרונים של שער זה מוקדשים לנושא הגירתם של יהודים סוריים לארצות המערב, נושא שעל פי כריכת הספר וכתורתו ניתן היה לחשוב שיתפוס בו מקום הרבה יותר מרכזי. יותר משמוסרים עמודים אלה מידע על ההגירה בפרק הזמן הנדון (לפני 1880), יש בהם כדי להצביע על מגמת פניה של יהדות סוריה בשלהי המאה ה'ט' ובמאה ה'כ'. השקיעה הכלכלית של סוריה יחסית לארצות אחרות עוררה אלפי יהודים סורים (כמו גם מוסלמים ונוצרים סורים) להגר מארץ מולדתם בלא כל קשר למצוקות פוליטיות או לאפליה מצד חברת הרוב. הם היגרו תחילה למצרים, ואחר כך לאירופה, לאמריקה הצפונית והדרומית ואף לארץ ישראל המנדטורית.¹³ בניגוד למה שאירע בכמה ארצות אחרות, יותר משגרם הסכסוך הישראלי-הערבי ליהודים לצאת מסוריה הוא אילץ רבים מהם להישאר בה, עד לשנות התשעים של המאה ה'כ'.

כפי שהזכרתי בראשית סקירה זו, המחקר הנדון כאן מבוסס על תעודות היסטוריות ראשוניות. המעיין בביבליוגרפיה ובהערות השוליים העשירות ימצא הפניות לתעודות מארכיונים ממלכתיים בצרפת, באנגליה ובאוסטריה ומארכיונים יהודיים בצרפת, באנגליה ובישראל; ולספרות רבנית מקיפה ביותר, פרי עטם של רבני סוריה והמזרח התיכון, ובכללם חיבורים שכתב יד. על כך יש להוסיף ספרות נוסעים, כתבי עת בני התקופה וספרות מחקרית בעברית, בערבית, באנגלית, בצרפתית ובגרמנית. עם זאת, המחבר השאיר לחוקרים מקום להתגדר בו, אם יבדקו מקורות מארכיונים ממלכתיים ושרעיים בסוריה (שמסיבות מובנות אינן נגישות כיום לחוקרים ישראלים) וארכיונים ומחקרים בשפה התורכית.¹⁴ הייתי שמח לו הרחיב ירון הראל את היריעה התרבותית והחברתית, ומקווה שבמחקריו בעתיד יעשיר פן זה של מחקרו.

לסיכום, אין לי אלא לציין את התרשמותי מן היסודיות וההיקף של החיבור, הממלא חסר בולט בחקר תולדות עם ישראל בעת החדשה. לכך יש להוסיף את השפה המדויקת, את ההדפסה הנקייה ואת הכריכה הנאה, ההופכות את המחקר ליין מזוג בקנקן נאה.

צבי זוהר

13 על חשיבות השיקול הכלכלי בעלייה מסוריה בשנות השלושים של המאה ה'כ' ראו: צ' זוהר, 'העפלה ועלייה ב' מסוריה בשנות הארבעים – תובנות והרהורים', פעמים, 66 (תשנ"ו), עמ' 43–69.

14 הערך הטמון בארכיונים מעין אלה לכתובה על החיים של קהילות יהודיות בתקופה הנדונה עולה היטב, למשל, מתוך: I. Karmi, *The Transformation of the Jewish Community of Istanbul in the Nineteenth Century: The Impact of the Ottoman Reforms (Tanzimat) upon the Legal, Political, Social & Economic Status of Istanbul Jewry, 1839–1878*, Ann Arbor, Mich. 1990. ואולם, המחקר של כרמי אינו מתבסס על מקורות ארכיוניים רבים כמו אלה המשמשים את הראל, אינו דן בספרות הרבנית העשירה של חכמי תורכיה בתקופה הנדונה, ואינו מתבסס על היצירה הענפה של יהודי תורכיה בשפה הספרדית-היהודית אף שהוא מזכיר את תוכנה.